

האם תיתכן התייחסות מכובדת ל'מתקני' נוסח התפילה?

במאמרו על נוסח ברכת האילנות (המעין ניסן תשס"ז [מז, ג] עמ' 64) הזכיר הרב יואל קטן שני רשעי ישראל. אמנם כוונתו היתה לחלוק על דבריהם, אבל עם כל זה כינה אותם בתארי כבוד - הוא עיטר את זלמן הענא בתואר "ר"י" ואת יצחק סטנוב בתואר "החכם". לדעתי לא ייעשה כן, כי מדובר בשני אנשים שגרמו נזק חמור לנוסח התפילה של יהודים רבים, ובכך לחציצה בינם לבין אביהם שבשמים. חלילה להניח ענין זה בלי להעיר עליו, כדי שלא יתייחסו אל אנשים אלו כאל בעלי סמכא, ואולי אפילו יסמכו עליהם להלכה ח"ו.²

ברכת האילנות היא המקום המתאים ביותר שמצאתי להראות את גישתו הפסולה של זלמן הענא, מפני שבעניינה חלק מדעתו על גמרא מפורשת³; הוא שינה

1 ע'י רשב"ץ מן אבות פ"ב מ"א: 'ומה שנהגו בדורות הללו לקרוא לכל אדם רבי, נפל זה המנהג מהמקומות שיש בהם קראין כדי שלא יטעו לומר זה האיש הוא מהקראין, כי הם אינם נוהגים בשם זה וקורין למי שאינו מהם רב'. עכ"ל. וכל זה אינו ראוי למי שמתיימר לחלוק על חז"ל, וכדלקמן.

2 לכאורה עדיף היה שלא לעורר מחדש פרשיות אלו, כמו שכתב מרן הסטייפלר זצ"ל בקריינא דאיגרתא ח"א סי' כא בענין שאול ברלין מחבר שו"ת בשמים ראש, וז"ל: 'לענ"ד לא נכון כלל לפרסם קלונו של המחבר בשמים ראש... מפני שאולי נשמתו כבר מצאה איזו תיקון ע"י צירוף יסורי גיהנום זה ק"נ שנה ויותר' כו', עיי"ש. אבל בוודאי כתב כן על סמך הנחה שספרו כבר הפסיק להשפיע; מה שאין כן רשעים אלו שממשיכים למעשה להטעות את המתפללים להתפלל בנוסח שבדו במקום הנוסח שתיקנו חז"ל, לא יספיק בשבילם התיקון שהזכיר הסטייפלר. כך שפירסום הדברים יש בו אף תועלת להם עצמם.

[הערת העורך: קשה לומר שהסטייפלר זצ"ל הניח שספר בשמים ראש כבר אינו משמעותי להלכה, כי עדיין רבים גם בין רבני ומחברי ימינו טועים לחשוב שיש ממש בספר זה, כפי שקבע החיד"א בזמנו ש'מילתא מעלייתא דאית ביה דרשינן', ומביאים ממנו ראיות לקולא ולחומרא על פי שיקול דעתם; ולא חלו ולא הרגישו שהספר הזה כולו פרי רוחו וזיופו של שאול ברלין עצמו, והרבה נחשים ועקרבים יש בו. והארכתי על כך בהוכחות חותכות במאמר בשם 'על שו"ת בשמים ראש ומחברו', מספרא לסייפא, 44-45 (שעלבים תשנ"ג), עמ' 243-253, ועוד אתי חומר רב בנושא זה ועוד מועד לחזון. י"ק.

תגובת טובי' כצמאן: אעפ"כ אין מנוס מלומר שהסטייפלר הניח שכבר אין סומכים על הספר בשמים ראש, מפני שלא יתכן שתתוקן נשמתו כאשר עדיין נכשלים מחמתו. ועי' מ"ש בשער הכוונות צז, א על ברכת גבורות, ואכמ"ל.]

3 ברוב המקומות שהגיה, אע"פ שאפשר לחלוק על התוכן ולהוכיח את טעותו, אבל קשה לומר שלא היתה לו הזכות להציע מה שהציע. קשה לומר באופן חד משמעני שאסור להגיה בנוסח התפילה, מפני שיש פוסקים שהגיהו את הנוסח מסיבות שונות במקומות מסויימים,

את נוסחה ל'שלא חסר בעולמו דבר', למרות שנוסח הברכה מפורש בברכות מג, ב 'שלא חסר בעולמו כלום'. אין שום מקור הגורס 'דבר' במקום 'כלום', לא בראשונים על אתר, לא בדקדוקי סופרים, ולא ברשימה הארוכה של שינויי הנוסח ע"פ כת"י שבמכון התלמוד הישראלי השלם שע"י 'יד הרב הרצוג'. נוסח הגמרא הועתק בילקוט שמעוני מלכים א רמז קפא, ברי"ף ברכות לא, ב, ברמב"ם הל' ברכות פ"י הי"ג, במחזור ויטרי עמ' 720, בראבי"ה סי' קכ, באו"ז הל' סעודה סי' קעט, בסדר התפילות לר' יהודה ב"ר יקר ח"ב עמ' נז, בתשב"ץ קטן סי' שכב, בספר הפרנס סי' שצו, ברא"ש ברכות פ"ו סי' לח, באורחות חיים הל' ברכות סי' נא, באבודרהם עמ' שדמ ובטוש"ע סי' רכו סעיף א. והנה קם זלמן הענא בסידור בית תפלה (הגהות סי' קכה, נדמ"ח בספר לוח ארש מהד' הרב דויד יצחקי עמ' שיא) וחלק על כולם, וקבע שצ"ל 'שלא חסר בעולמו דבר'⁴ מכח כללים חדשים שהוא בדה מלבו. בכך הוא נכנס לתוך הקבוצה שהגדירה הרמב"ם בהל' תשובה פ"ג ה"ח 'הכופר בפירוש התורה והמכחיש מגידה - הרי זה כופר בתורה'. ואם יאמר האומר שאין כאן אלא פליטת קולמוס, וא"א לדון את האיש על טעות אחת או אף על חטא אחד, הרי אפשר בקלות לראות בספרו ולהיווכח שהוא התכוין לחדש נוסחאות חדשות בתפילה מתוך הבנתו, ואין שום רמז כאילו הוא רצה רק לשחזר מסורה עתיקה מתוך דקדוקו.⁵

יתר על כן, הר"ד יצחקי כבר הוכיח שההסכמות הנלהבות על בית תפילתו מקורם זהה להגהותיו - את אלו ואלו בדה מלבו. זלמן הענא הציג בספר שלוש הסכמות של גדולי ישראל שבינתיים הלכו לעולמם וטען שהן היו תחת ידיו במשך עשר שנים, ועוד שלוש הסכמות חדשות. הר"ד יצחקי הוכיח שם בראיות ברורות (ביניהם העדות המפורשת של מה"ר יעקב עמדין) שהראשונות מזוייפות, והשניות חסרות ערך מפני שסמכו על הראשונות. זלמן הענא הוצרך לזיוף זה אחרי שבית הדין של ברלין כמעט נידה אותו בעקבות ביטויים של בזיון שכתב נגד גדולי ישראל בספרו הראשון 'בנין שלמה'.

גדולי ישראל הנזכרים חלקו בתוקף על השינויים שחידש זלמן הענא. מה"ר יעקב עמדין חיבר את ספרו לוח ארש נגד הגהותיו, ומה"ר מרדכי דיסלדארף כתב קונטרס השגות עליו שעליו הסכים הנודע ביהודה וכתב שאין לסמוך על הכללים שהמציא

ולא קיבלנו הגדרה ברורה מהו הגבול. לכן מכל השינויים ששינה בחרתי לדוגמא את ברכת האילנות, מפני שבה השינוי נוגד גמרא מפורשת שאין עליה מחלוקת, ובה בוודאי חצה את הגבול.

4 וכן העתיקו בסידור תפילת כל פה נוסח אשכנז עמ' 113 ובסידור בית תפילה נוסח אשכנז עמ' 133, כנראה מתוך חוסר ידיעה בסוגיא.

5 נ"ל להציע כלל, אם יסכימו לדברי, שאין כח בחכמת הדקדוק לחדש נוסחאות חדשות, אלא רק להיות לעזר להכריע בין נוסחאות שונות במקום ספק, על סמך ההנחה שכשתיקנו חז"ל את נוסח התפילות תיקנהו ע"פ דקדוק.

זלמן הענא⁶. גם הרב וואלף היידנהיים (בסוף הקדמתו למחזור) כתב שאין לסמוך על נוסחאותיו. אולם למרות התנגדות גדולי ישראל המדפיסים הכניסו הרבה מנוסחאותיו לתוך הסידור; יתר על כן, הם קיבלו מזלמן הענא את העיקרון שיש מקום לשנות בנוסח הסידור.

נראה שהסיבה שסמכו עליו המדפיסים היא, שהם לא הבינו שהגדולים חלקו מכל וכל על הזכות להגיה בנוסח התפילה מסברא או על פי כללים דקדוקיים (נכונים וק"ו מוטעים) וכד'. המדפיסים הבינו שהגדולים שחלקו על זלמן הענא חלקו באופן נקודתי על טענותיו והגהותיו, והכעס ודברי הביזוי שבהם נאמרו דבריהם לא באו אלא כדי שלא יסמכו עליו בהגהותיו אלו. אך האמת היא שהם חלקו באופן עקרוני על הזכות שנטל לעצמו להגיה בסידור⁷. ואכן בדורות שאחריהם נוצר הרושם שמוותר להגיה בסידור כדרכו של זלמן הענא, רק שצריך להביא ראיות יותר חזקות ממה שהוא נהג להביא. אין ספק שרו"ה ור' זליגמאן בער הבינו כן, שהרי הם עצמם ג"כ הגיהו בנוסח הסידור. וז"ל רו"ה בהקדמה למחזור: 'זאת לדעת, כי בסדר התפלה הלכתי בשיטת החכם בעל ויעתר יצחק, והדפסתי רוב הנוסחאות ע"פ

6 פראג תקמ"ד, ונדמ"ח ע"י ה"ר דויד יצחקי כנספח למהדורת לוח ארש הנ"ל עמ' שכא-שנד. וז"ל הנודע ביהודה בתוך דברי הסכמתו להשגות מה"ר מרדכי דיסלדורף הנ"ל: 'אמנם לרוב קינאתו באלו שקדמוהו שינה כמה דברים בזדון. וכמה פעמים אגב חריפותיה שבשתא, כי היה נקל בעיניו להמציא כללים חדשים אשר לא נזכרו בהמדקקים הראשונים. ולכן אף שהיה מופלג בחכמה זו אין לסמוך על מה שחידש'. ע"כ. כמה דוגמאות לכללים שבדה מלבו: א. המציא כלל של תנועה קלה שהיא שוא נע, עי' בסוף המבוא של מה"ר יצחק מלצן לסידור אשי ישראל. ב. המציא כלל שבעברית חייב בכל מקום להיות יתפעל ותתפעל ולא יתפעל ותתפעל. והכלל הזה מופרך ממה שכתב הרד"ק בספר מכלול דף ע, ב ד"ה איתן, שבעברית יכול להיות יתפעל או יתפעל ותתפעל או תתפעל. וכ"כ ר' יונה ו' ג'נאח בספר הרקמה עמ' קצא. וכ"כ בספר מעשה אפוד פכ"א עמ' 118. ג. המציא שכל התפילה בלשון תנ"ך נתקנה; את הסתירות לכלל הזה אי אפשר לפורטן כי רבים הם. ד. המציא שכשחז"ל תיקנו נוסח ע"פ איזה פסוק, הם העתיקו מהפסוק לא רק את המילים אלא גם את הדקדוק (לדוגמא, אנחנו אומרים בברכת המזון "הרחמן הוא ישלח לנו את אליהו הנביא", ולדבריו היינו צריכים לומר "אליה הנביא" מפני שנתקן ע"פ מלאכי ג, כג). עי' מה שכתב הרב דויד יצחקי בהקדמתו ללוח ארש עמ' 49-48 סי' כט-ל ועמ' 59.

7 מה"ר יעקב עמדין כתב שהוכיח אותו לפניו על שזייף הסכמה מאביו החכם צבי. מה"ר מרדכי דיסלדארף כתב על פגישותיו עם זלמן הענא בסי' לג עיי"ש, וז"ל בסי' קכח: 'וכבר הוכחתיהו על פניו על כיוצא בו, והגדתי לו איך אפשר לחלושי הדעת כמונו היום להמציא שום כלל מלבנו, כי הראשונים היו בקיאים בכל ניקוד ועוקץ שבכל תנ"ך, וכאילו הכל רשום על מצחם, וכשנתנו כלל בשום דבר היו יודעים שאין בכל תנ"ך דבר כנגדו, אבל אנחנו לא נדע מה. והשיב לי שאף הוא בקי כמותם. ואמרתי לו דרך שחוק הגד נא לי היכן כתיב פסוק אשרי יושבי ביתך שאתה אומר שלוש פעמים בכל יום. וחי הכותב שלא ידע. לכן אין לשום לב כלל על הכללים שהוציא מלבו הערום'. עכ"ל. והגאון רז"נ גולדברג שליט"א הראה לי שהדברים הובאו בספר תולדות אדם לה"ר יחזקאל פייזויל מוילנא, מבאי ביתו של הגר"א, כדוגמא מוסרית שלילית.

דעתו והכרעתו, כי רובם הם נוסחאות קדמוניות, והמה נכונים ומאושרים, לפי יסודי הלשון הברורים. חוץ מבמקומות מעטים שנגרר בהם אחר רז"ה לשנות הנהוג בלא ראיה ברורה.⁸

"החכם" יצחק סטנוב מוכר יותר מזלמן הענא, בין השאר מפני שלפני כמה עשרות שנים התפרסם שהוא זה ששינה מהמסורת הקדומה וחדש לומר משיב הרוח ומוריד הגשם בקמץ (שינוי שאינו אלא אחד מהרבה שהכניס לסידורים). אבל לא כולם יודעים שהוא, בניגוד אולי לזלמן הענא, היה משכיל וכופר, מהגרועים שבחבורת תלמידיו של מנדלסון בברלין.⁸ השמועה אומרת שהוא כינה את עצמו 'חצי מין וחצי מאמין', ובצדק. הרבה הגהות מתוך ספרו 'ויעתר יצחק' נכנסו לסידורים, למרות המגמה הגלויה שלו לשנות את התפילות מלשון חז"ל לעברית של התנ"ך, מפני שזילזל בסמכותם של חז"ל ורצה להוציא את דבריהם מתפילותינו, כמו שרצה גם להוציא את התלמוד מסדר הלימוד שלנו.

אסיים בדברי הרוקח (פירושי סידור התפילה לרוקח עמ' רסח): 'נאמר כי את כל מעשה האלהים יביא במשפט (קהלת יב, יד), כי אין להוסיף תיבה אחת [ואין לגרוע תיבה אחת] מכל שתיקנו לנו בברכות חסידים ונביאים ראשונים, כי לא יסדו תיבה אחת בחינם. והמשנה עתיד ליתן את הדין.'

שנזכה להתפלל בלי חציצה, לא בנוסח ולא בכוונה, ושיתקבלו תפילותינו לפני אבינו שבשמים.

טו בי' כצמאן

* * *

אמת שאין רז"ה ראוי לתואר "ר" - אבל מה נעשה שאפילו הריעב"ץ ורבי מרדכי דיסלדארף שיצאו נגדו בחריפות על שינויו וזיזויו כינוהו כך?⁹ וידועה צוואתו המחורזת של החתם סופר ובה המשפט "בספרי רמ"ד אל תשלחו יד", שאפילו לשמו של מנדלסון הוסיף "ר", כפי שהיה מקובל לכנותו.¹⁰ נראה שדעתם של גדולים אלו היתה שיש מינימום של התייחסות מכובדת לזולת מפני דרכי שלום, ושאין לרדת לרמה של זריקת בוץ וכד', כי אחרת הכל נראה כריב אישי שיימנע התייחסות רצינית של חלק מהקוראים לדעות האמיתיות המובעות בוויכוח; ואולי גם על זה נאמר 'כל המוסיף גורע'. אולם אודה שגם אני לא הייתי מכנה את סטנוב 'חכם', אע"פ שרוו"ה מכנהו כן.

קשה לנו לדון את תלמידי החכמים של דור ההשכלה, שלפעמים לא ראו פסול בדברים שבעינינו הם מופרכים מעיקרא. כך למשל רוו"ה ורי"ז בער (בעל סידור

8 אפשר לראות תיאור מפורט מתוך כתביו ב-PAAJR כרך 24 (1955) עמ' 41-42.
9 [לדעתי אין להביא ראיה מכך, יכול להיות שהם רצו שדבריהם ישמעו ולכן נתנו להם כבוד מסויים. ט"כ.]
10 אמנם יש רוצים לומר שהחת"ס התכווין לראשי התיבות 'דשע' משה דעסויער'...

'עבודת ישראל' לא ראו פסול בשינוי "שלא עשני נכרי" על פי לשון המקרא, אע"פ שידעו היטב שנוסח חז"ל היה "שלא עשני גוי"¹¹. לנו לא מובן כלל איך יתכן לקבל את נוסחאות הברכות והתפילות שתקנו לנו חז"ל, ומאידך גיסא לנסות להתחכם וללמדם כביכול פרק בהלכות לשון הקודש! אך המציאות היא שהם לא ראו בזה פסול, ואף לא התביישו לפרסם דעותיהם בדפוס, וגם בני דורם לא דנו את ספריהם לשריפה. כזה היה דור ההשכלה, וממילא באווירה כללית כזו קשה לנו לדון אותם, כעין מעשה דמנשה בסנהדרין פרק חלק (סנהדרין קב, ב): "נפתח בחברין" וכו'. והנה לא הם עצמם ולא בני דורם ראו אותם [=את הרו"ה ור' זליגמן בער] כאפיקורסים המרימים יד נגד חז"ל.

דויד יצחקי

11 וראה עוד בשדי חמד מערכת חירופין סוף אות ה (במהדורת א"י כרך ח דף נ ע"א) ד"ה ומדי דברי, שהאריך בנוסח הברכה; ונתעלמו מהם הדברים הפשוטים שהערת בלוח ארש סוף סי' יז ב'ארשנו רעננה". ובודאי ח"ו להתחכם ולתקן את נוסח חז"ל, וכל המוסיף גורע. [הערת טובי' כצמאן: סביר להניח שהיה על רו"ה ור"ז בער לחץ מצד הצנזורה הנוצרית, וזו הסיבה שהעדיפו את הנוסח 'נוכרי' במקום 'גוי'. ואף אם באופן רשמי או חוקי לא נהגה צנזורה במקומם, מ"מ כנראה הרגישו לחץ מתוך החברה או מתוך הקהילה או אולי מתוך תוכם שלא להדפיס דברים שפוגעים בנצרות. כך מוכח למשל מההחלטה של בעל סידור 'עבודת ישראל' להדפיס את נוסח ברכת המינים בגוף הסידור בנוסח המצונזר, ואת הנוסח המקורי רק בהערות. ועי' במ"ש ר"ז בער עצמו בהקדמת הסידור עמ' 5 הערה שניה שרש"ז קליין אב"ד קולמאר הוא זה שיעץ לו להדפיס את נוסח ברכת המינים ע"פ השינויים המקובלים, 'למען הציל ישראל מחרבות פי דוברי שקר'. תשובת דויד יצחקי: קשה להאמין שיש בשינוי התיבה 'גוי' ל'נוכרי' ענין של צנזורה, וזה גם אינו מתאים לנימוק שנכתב בסידור עבודת ישראל לנוסח זה; רו"ה ור"ז בער קיבלו גם שינויים כמו 'דבר' במקום 'כלום' הנ"ל, ו'עשבות בשמים' במקום 'עשבי' שבגמ' וברכות מג, ב, ועל שינויים אלו לא קיימת ההתנצלות הנ"ל. תשובת טובי' כצמאן: ז"ל סידור עבודת ישראל עמ' 568: בורא עשבות בשמים, ברכות מג, ב. ושם גורס עשבי, אך במקרא ריבוי של עשב הוא עשבות (משלי כ"ז, כ"ה). ולשון המקרא מעולה שהוא מבורר לנו, וניקוד עשבי איננו מבורר (ובט"ז לא"ח ס' רט"ז אות י"ב יש טעות). עכ"ל. פירוש לפירוש: מתוך ספק בניקוד התיבה 'עשבי' העדיף ר"ז את לשון המקרא 'עשבות' שאין בניקודו ספק; והיא התנצלות טובה. כאמור, הרו"ה והרי"ז ב' קבלו מזלמן הענא את העקרון המוטעה שאפשר לשנות בלשון התפילה, ואינם אלא טועים וכנ"ל].